

VASY GÉZA

A Kádár-kor első éve

A Kortárs és Illyés Gyula

VASY GÉZA (1942) Budapest

A magyar irodalom története nem kis mértékben a korlátozások, a hallgatásra kényszerítések, a bebörtönzések, a ránk erőszakolt kényszerek meg-megakadó, máskor megerősödő sorozata Kazinczyék első színre lépésétől kezdve az önkényuralom korán át az első világháborús vereséget követő Trianonig, majd a második világháborúig, azután Rákosiék diktatúrájáig, végül eljutva 1957-ig, a Kádár-rendszer továbbra is szovjet típusú berendezkedéséig.

1956 őszén a hazai társadalom döntő többsége fokozatos és békés demokratizálódásban reménykedett. Kádárék hatalomba emelése eleinte, mindössze két-három hónapig lehetségesnek mutatott valamiféle demokratikusabb kibontakozást, erre azonban nem kerülhetett sor. A Szovjetunió és a keményen bíráló hangú szocialista országok idehaza is véres megtorlást követeltek. A fasiszmus és az imperializmus folytonos emlegetése a magyarság ellen fordította a nyugat-európai baloldali értelmiség jelentős részét is. Kádárék azt hirdették, hogy 1956 történéseiben döntő szerepe volt a magyar íróknak is. A Nagy Imréék elleni pereket egy ideig halogatták, írókat és újságírókat azonban már 1956 decemberének legelső napjaiban kezdtek letartóztatni. Érthető, hogy kezdetben Kádárék maguk is zavarban voltak, hiszen azt kellett egyre erélyesebben bizonyítaniuk, hogy a magyarság forradalma a hazai és a szovjet diktatúra ellen számukra egyértelműen gyilkos ellenforradalomra vált, s ez lett 33 éven keresztül axiómájukká.

A régi-új rendszer időnként taktikázott is az értelmiséggel, az írókkal kapcsolatosan. Már 1957. január 17-én felfüggesztették ugyan az Írószövetség működését, de csak áprilisban tiltották be.

Mindazonáltal sokan abban reménykedtek, hogy lassan újraindulhat az irodalmi élet. 1956 őszén még arról volt szó, hogy sokszínűbbé válhat minden, új folyóiratok indulhatnak hamarosan. A Nagyvilág legelső száma meg is jelent. A népi írók Magyar Írás címmel kívántak folyóiratot indítani, erre akkor a miniszterelnök ígéretet is tett. Kényszerű szünet után – 1957. január 21-én – megalkotották a Magyar Írás szövetkezetet Illyés Gyula, Németh László, Püski Sándor és mások részvételével. 1957. február 25-én adtak be kérelmet lapengedélyre, de hiába.

Március 15-én viszont megjelent az Élet és Irodalom című hetilap. Tervezték már tavasszal a Kortárs elindítását is, de ez akkor még a kommunistáknak sem sikerült.

Kállai Gyula illetékes főideológusként hívott meg néhány író, Illyést is. Ott kijelentette, hogy írói tanácsot hoznak létre, s annak kiadásában folyóiratot. Az Irodalmi Tanácsban – ez lett a szervezet végleges neve – a résztvevő azonban Illyés, Németh, Tamási Áron, Veres Péter nem vállalta. Az Irodalmi Tanács csak április végén alakult meg, s csaknem működésképtelen maradt. Tagjai: Bölöni György, Földeák János, Fodor József, Goda Gábor, Illés Béla, Kárpáti Aurél, Köpeczi Béla, Sándor Kálmán, Szauder József, Tolnai Gábor.

Legkínosabbá vált feladatuk az lett, hogy egy 1957. augusztus elején készült PB-határozat alapján szervezzék meg az ENSZ-jelentés ellen tiltakozó kampányt az írók minél nagyobb körű részvételével. A Népszabadságban 1957. szeptember 5-én jelent meg *A magyar írók tiltakozása*. Az aláírók döntő többsége tisztában volt azzal, hogy kényszerhelyzetbe kerültek, s meg kell alkudniuk, be kell látniuk úgynevezett „tévedéseiket”, s ezen a módon is reménykedniük abban, hogy ne szülessenek halálos ítéletek az írók, de mások ellen sem.

A kormány tudatosan időzítette – nagygyűlésekkel egybekötve – erre az időre tiltakozó kampányok megszervezését, s várta el az írók behódolását. Biztosak voltak abban, hogy sikeresek lesznek, s alighanem ezzel is összefüggött a Kortárs megindítása. Kádárék hosszabb távon megelégedtek azzal, hogy amiről nem szabad beszélni, arról majd mindenki hallgatni fog.

Az irodalmi élet azonban 1957-ben már nem vágyakozhatott igazi szabadságra, csak valamiféle – bár korlátozott – működésre. A Kortárs legelső számai ennek sejtetésével indulhattak el. Németh László 1957 tavaszán Kossuth-díjat kapott ugyan, de néhány előadás után betiltották drámáját.

Szeptemberben megjelenhetett *Magyar Műhely* című tanulmánya, amely aztán nagyon sokáig nem kerülhetett könyvbe.

Illyés Gyula azonban évekig hallgatott. Pontosabban és hitelesebben: a hallgató író vádjával illették őt. A párt vagy a kormány, mindegy, miként nevezzük meg, elsősorban nem művekre volt kíváncsi, hanem politikai hűségnyilatkozatokra. Olyan írói szövegekre, amelyek magukba foglalják – minél egyértelműbben – a Magyar Szocialista Munkáspárt, vagyis a Kádár-rendszer melletti kiállást. Illyés Gyuláról köztudott volt, hogy a népi írók mozgalmának egyik meghatározó alkotójaként vált igazán ismertté, baloldali gondolkodású, a szocializmus eszméjét is elfogadó emberként. A Rákosi-korban bár fenntartásokkal, de „útitársnak” nevezték Illyést. A Kádár-korban egészen 1960 tavaszáig vártak a látványos behódolásra. S mivel ez a várt módon nem következett be, végül megelégedtek egy szelídebb kiegyezéssel.

Milyen út vezetett el ideig? 1957 első hónapjaiban Illyés még tárgyalópartnere lehetett az új rendszernek. Társaival együtt reménykedett abban, hogy megengedőbb lesz a terror. Ennek azonban az ellenkezője következett be. Az év késő tavaszán Illyést a Hárshegyen hosszabb altatókúrával gyógyították. Ezután kényszerült ő is arra, hogy aláírja az ENSZ elleni nyilatkozatot, abban reménykedve, hogy így majd enyhébb bírói ítéletek fognak születni, például a Déry-perben is.

Az írói nyilatkozatok kapcsán a magyar társadalomnak mégis azt kellett megértenie, belátnia, hogy le kell mondania minden reményről. Illyés is erre kényszerült.

Déry Tibort április 20-án tartóztatták le. Egy 21. századi kézikönyv állítása szerint „Németh Illyéssel az oldalán próbált tárgyalni Kádárral, aminek az egyetlen kétes eredménye az lett, hogy rájuk bízta az ENSZ-nek szóló tiltakozó nyilatkozat megszervezését” (*A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, III., 2007, 523.). A szerző, Veres András két oldallal korábban már közölte ugyan ezt az állítást: „Rádásul még Illyés Gyulát és Németh Lászlót is megnyerték szervezőnek a kompromittáló akcióhoz (Standeisky 1996. 275–287.)” Az ismétléssel különösen fontosnak gondolt közlés nem található meg az idézett monográfiában. Kérdés: vajon ez az eljárás pusztán csak tévedéssel magyarázható? Egyébként amikor Illyésék Kádárral próbáltak Déryről egyeztetni, akkor még szó nem lehetett az ENSZ-ügyről. Kádár döntése alapján 1957. augusztus 20-án kezdtek el tiltakozó nagygyűléseket, tiltakozó kampányokat szervezni, s ennek lett lényeges eleme az írók nyilatkozata. Kádár szeptember elejére tervezte az írópereket. Keresztury Dezső visszaemlékezése és Illyés tájékoztatása szerint „Kádárék behívták ötüket, Németh László is ott volt vele. Kádár rettentő indulatos volt, odavágta a ceruzáját is.” Egyértelművé vált számukra, hogy az ENSZ elleni aláírások elől az írók vezérkara nem térhet ki. (RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, Budapest, 1997, 85.)

Egy alkotói csöndnek számos oka lehetséges. Illyés kapcsán az első magyarázat az lehetne, hogy 1956 elején mutatták be Dózsa-drámáját, a könyvhéten pedig új verseskönyvét, a *Kézfogások* címűt.

Illyés azonban korántsem hallgatott el 1956 után. Bár nem sietett publikálni, amint elkészült újabb kötetnyi verse, azokat elfogadhatónak gondolt önellenőrzés után leadta a könyvkiadónak.

Illyés 1958. december 22-én fejezte be *Malom a Sédén* című drámáját (*Naplójegyzetek*, 414.). Ám följegyezte azt is, hogy talán semmi sem lesz belőle: „Hova nyújtsam: a tűzbe-e vagy a Nemzeti asztalára? [...] Most már tele vagyok tervvel, milyen művet lehetne fabrikálni ennek a mellékműfajnak a helyes – a megfelelő működtetésével.”

Ugyanott olvasható a következő: „Előszó verseim esetleges kiadásához: [...] Életem utolsó pillanatáig jogot és kötelességet érzek, hogy javítsak azon, amit hátrahagyok.” Januárban (1959-ben) Illyés odaadta a mű kéziratát a rendező Gellért Endrének, aki kórházban feküdt, gyógyulni próbált. Révai József már tudott a színdarabról, állítólag Aczél Györgytől. Gellért Illyés engedélyével elküldte a kéziratot Révainak. 1959 áprilisában Illyésnél Major Tamás és Benedek András már komolyan beszélgetett dramaturgiai kérdésekről. A *Naplójegyzetekben* Illyés azt írta, Révai szeretne vele találkozni. „A dráma kétharmad részben tetszik neki nagyon, de egyharmada miatt öltre menne velem” (1959. április 7.).

1959. április 11-én voltak hármásban Révainál. A színmű vitája után: „Aztán újból Révai, hogy mindebből a legfontosabb, hogy dolgozom. »Megtisztelsz bennünket a kegygel, hogy kiállsz.« Eddig is publikáltam volna. Nem rajtam múlt. Hanem? A helyzetten. [...] Azt hittem, hogy lesz amnesztia. Jó alkalom lett volna a kedvező légkör megteremtéséhez. Még most is kedvező alkalom volna” (479–480.).

Korábban, március 26-án a Lukács uszoda előtt Illyés találkozott Kodállal, aki „beszért a napokban Kállaival. Annak első mondata: Mi sajnáljuk legjobban, hogy olyan kitűnő népi írók, mint Illyés Gyula és Kodály Zoltán, nincsenek teljesen velünk. Ő ezt felelte: Főleg az eszközeitekben nem vagyunk veletek” (470.).

Október 25-én Benedek András sajnos már arról számolt be, hogy a darabot nem fogják előadni. A Nemzeti Színház bemutatás előtt álló darabjai között Major Tamás ki sem ejtette Illyés nevét.

A *Malom a Sédén* 1963 áprilisában megjelenhetett a Kortársban, de színházi bemutatójára csak 1970 februárjában kerülhetett sor Veszprémben. 1964 áprilisában a MOM kultúrházban mégis előadta egy műkedvelő társulat Udvaros Béla rendezésében.

Az Illyés-bemutatókat évekig jegelte a rendszer, s többnyire vidéki színpadokra száműzte. A *Ke-gyenc* 1963-ban jelent meg, s csak 1968-ban mutatták be. Az ugyancsak 1963-as keletkezésű dráma, *A külön* 1972-ben került színpadra.

Benedek András rossz híre előtt egyetlen nappal, október 24-én jelentkezett a kiadóból Béládi Miklós a verseskönyv kéziratával és K. üzenetével (alighanem Köpecziről van szó), azzal a feladattal, hogy „személyesen s ne írásban közölje velem: a tavasszal átadott verseskönyvet nem jelentetik meg”.

Még 1959 januárjában Illyés találkozót kért Aczél Györgytől. Annak jelentése szerint Illyés „kifejtette, hogy a népi írókról szóló állásfoglalásunkkal miért nem ért egyet. Ugyanakkor bejelentette, hogy most már egészségi állapota is javulóban van, lassan elkezd dolgozni... Az egész beszélgetésben a néhány hónappal ezelőtthez képest Illyés sokkal »rugalmasabb« és engedékenyebb volt. Általában mindig különbséget tett a politikai és gazdasági eredmények, sőt a kulturális eredmények és az irodalompolitika között, amivel ő nem ért egyet” (Aczél György feljegyzése Kádár Jánoshoz, 1959. január 15. Idézi: MARÓTI István, *Illyés Gyula és a kultúrpolitika = „Költő, felelj!”*, szerk. TASI József, PIM, Budapest, 1993, 33.).

1959. május 29-én – politikai megbízásból – Király István kereste fel Illyést. Király azt jelentette, hogy „határozott közeledési szándékot éreztem Illyés egész jelenlegi magatartásában. S ezt – a véleményem szerint – hiba lenne nem tudomásul venni.”

Illyés levelet írt Kádár Jánosnak 1960. január 12-én. „A körülöttem keletkezett félreértéseket szeretném tisztázni. Ezek alapja, hogy »hallgatok« s ezzel a »hallgatással« valami protestálást akarok kifejezni. Ez nincs így.” Előadta, hogy 1957 óta mennyi művet nyújtott be, mégsem kapott egyik sem nyilvánosságot. A költő nem támogatást kért, hanem azt közölte, hogy „a tisztességem megóvása foglalkoztat”. Kádár válasza udvarias, de határozottan elutasító volt: „A személyed s munkásságod kapcsán kialakult nézeteket és az ezek között lehetséges félreértéseket tisztázni leveledben nem sikerült. Az ilyen módon szerintem nem is lehetséges.” Kádár és vezető munkatársai, beleértve Kállai Gyulát és Aczél Györgyöt is, egyelőre látványos behódolásra várnak.

Az MSZMP 1959. szeptember 25-re időzítette a Magyar Írók Szövetségének újbóli megalakítását. A korábban csaknem 500 tag közül mindössze 110-et hívtak meg. Hosszas előkészítő viták után Illyést is meghívták, de ő nem vett részt a közgyűlésen. Valószínűleg azért, mert Aczél révén értesítést kapott arról, hogy Kállai Gyula rendkívül éles hangú beszédet fog mondani a Politikai Bizottság tagjaként. Ebben hosszasan bírálta: „Az ellenforradalom idején láthattuk, miként váltak ezek az írók – ajkukon a »magyar szocializmus« jelszavával – az amerikai imperializmus faltörő kosaivá. A harmadik út hívei azt tartják magukról, hogy antikapitalisták, a valóságban pedig szemben állnak a kommunistákkal...” Később egészen személyessé vált az ítélet: „A napokban olvastam Illyés Gyula 120 versét, amelyet kiadásra a Magvető Kiadóhoz küldött. Nem tudom, mi a kiadó véleménye e verseskötetről. Ami engem illet, ha én volnék az igazgató, e kötetet nem adnám ki. Ezek a versek arról tanúskodnak, hogy írójuk, aki az ellenforradalom idején letette a maga obulusát – s mint ismeretes: nem mellettünk –, a közben eltelt idő alatt semmit sem tanult, semmit sem okult, ma is ott tart, ahol három évvel ezelőtt, s a magáéhoz hasonló magatartásra buzdít másokat is” (KÁLLAI Gyula, *A magyar írók feladatai = Uő, Szocializmus és kultúra*, Gondolat, Budapest, 1962, 191.). Egy mai jámbor olvasó megkérdezhetné, hogy miként kerülhetett a könyvkiadóból a kéziratot kötet a politikai asztalára. Ám ezek ilyen idők voltak. Nyomai egészen 1989-ig vezettek el.

1960 kezdetén Kállai Gyula más funkciót kapott. Aczél György irodalompolitikai helyzete tovább erősödött, s feltehetően ő sugallhatta azt Illyésnek, hogy talán meg lehetne próbálkozni valamiféle nyilatkozattal. Gyöngyösi Nándor újságíró nyilván felszólításra kereste fel a költőt, s az interjú az

Ország-Világ 1960. március 9-i számában jelent meg. Illyés kijelentette: „Nem állok szemben a »rendszerrel« s nemcsak azért nem, mert ez hazánk törvényeivel való szembenállást jelentené. Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tollat vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közösségi – népet szolgáló – irodalom munkása legyek. Ilyen műveket teremteni nem henyé feladat. Minden célom, hogy legközelebbi közösségünknek, a magyar népnek emelkedését segítsem, szoros egyetértésben és együttműködésben a kommunista íróbarátaimmal, akikkel különben soha nem volt, s ma sincs semmi félreértésem. Mint annyiónknak, nekem is a munkásmozgalom volt jellemformáló felsőiskolám. Hogy erről miként kell »színt vallani« – nem vagyok önhitt –, de ennek az én esetemben nemcsak az irodalom, hanem a munkásmozgalom történetében is van némi nyoma. De tovább vallhatom a »színt«. Művekben, még hozzá” (A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával, szerk. FÖLDES Anna, Szépirodalmi, 1986, 174.).

Ez a nyilatkozat végre megnyitotta az utat a publikációk előtt.

A Kortárs volt akkor még az egyetlen országos irodalmi folyóirat.

Ha az Illyés-interjú az Élet és Irodalomban jelent volna meg, visszhangja bizonyosan sokkal erősebb hatást válthatott volna ki. Aczélék feltehetően szándékosan választották ezt a jelentéktelenebbnek bizonyuló helyszínt. Arra is föl kellett készülniük, hogy Illyés talán még most sem fog a párt számára elfogadható nyilatkozatot adni.

1957 tavaszán, kora nyarán Kádárék egyre bizonyosabbak lehettek abban, hogy a Szovjetunió révén mindinkább stabilabbá válik a hatalmuk. Ugyanakkor meg voltak győződve arról, hogy 1956 igazi történéseire csak radikális diktatúra lehet a helyes válasz. A sztálinizmusból alig valamit hagytak el. A többi szocialista ország is kemény megtorlást kívánt. Kádárék csapatában mindazonáltal kétféle vélemény szembesült egymással: egy keményebb moszkovita és egy népfrontosabb, amely nem akart minden „ellenséget” kivégezni. Ez a szembenállás a kulturális és az irodalmi életben is megmutatkozott.

Az első hónapokban az Élet és Irodalom képviselte ezt a balosnál is balosabb szemléletet, az élen Bölöni György főszerkesztővel és vezető publicistaként Mesterházi Lajossal. Őszre már a hetilap is szelídebben csaholt.

Az 1957 szeptemberében megjelenő Kortárs pedig már az irodalmi egység megteremtését tartotta feladatának, eleinte persze kevés valódi sikerrel. Ez nem is lehetett másként a szigorúan értelmezett politikai követelmények miatt.

Az 1958 nyarán megjelent *Művelődéspolitikai irányelvek* megkülönböztette a szocialista realista, realista, a nem realista, de humanista, bár vitatható műveket, legvégül pedig a romboló hatású, a népi demokrácia ellen fellépő irányzatokat. Illyés Gyulát ekkor az ellenséges írók közé sorolták be.

A Kortárs induló éveit egyszer valakinek majd alaposabb elemzéssel kellene megvizsgálnia. Most csupán arról szólnék, hogy milyen írásokkal kezdett jelentkezni Illyés Gyula.

Először 1960 áprilisában volt olvasható öt mű *Illyés Gyula újabb verseiből* címmel. A szerkesztőség bizonyosan mindent alaposan átolvasott, de nem találhatott nagyobb politikai kivetnivalót. Nem Illyés versei alakultak át 1959 őszétől tavaszig, hanem a politikai széljárás változott meg.

1960 tavaszán Illyés először közölt verseinek nyilván különösen visszhangos jelentése volt. A *Csorda-kút* régi, rácegresi sívár tájat idéz meg, de a jelenkorra is utalva: „Gyötör félnapja a szekér, /

a tél, a ködök-ülte sík. / És egyszerre csoda esik /.../ És egyszerre csak a fogat / varázshídon fut könnyedén / s szívem egy rejtett mezején / juhnyáj, virág, tavasz fogad..."

A *Vasalás* egyértelműen egy régi emlék felelevenítése. A legények hallgatagon ültek nagyszombat délután, miközben a nagyleány vasalta a szoknyákat másnapra, mikor „Ment a nép, / hogy föltámassza istenét”.

A *fenyők násza* az *Új versek* című kötetbe nem került be. Csak az lehet a magyarázat, hogy gyanút keltett az, hogy „bombaként robbant...” a virágzó ág, „miközben reccsen, hördül és jajong”.

Az *Istentisztelet* ugyancsak a pusztára emlékező vers, amelyben etetés után vasárnap egy-egy öreg elkezdett citerázni. A vers végén, a jelenben a zene már rádióból jön, a dzsessz. Ötödiknek a *Hajnal* következik, amelyik a kötetben az *Anteusz* első verseként szerepel később. Egy hajdani ozorai hajnal emlékével kezdődik, majd vált: „Tegnap jöttem, dúlt-betegen”. És bekövetkezik a változás: „Oh vérátömlesztés csodás / ereje! Édes újulás / hat át, mily remény-nyel bizserget!”

Ha sorra vennénk a többi verset 1960-ban s a következő évben a *Kortársban* – s a néha máshol megjelenteket –, azt kell megállapítanunk, hogy ezeket a párt már 1958-ban is nyugodtan közölhette volna. Marosán György, Kállai Gyula meg mások csak ürügyet kerestek arra, hogy az ellen a költő ellen dühöngjenek, aki egyébként nem is akart hallgatni.

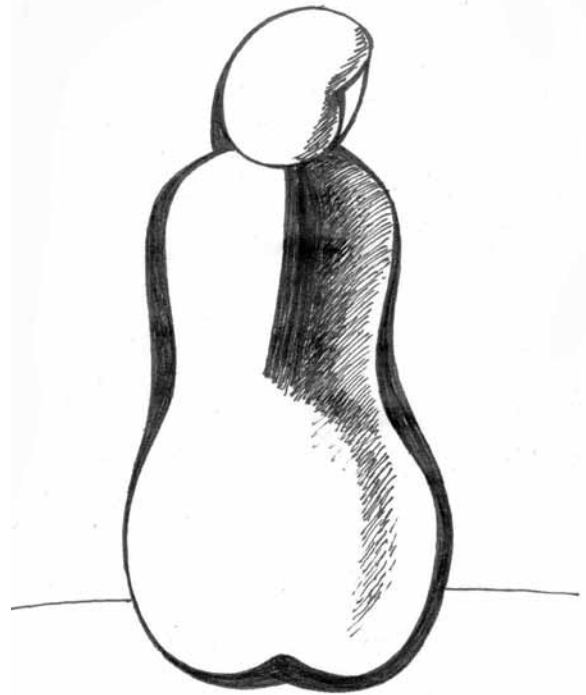
A *Kortársban* 1960 folyamán 17 Illyés-vers jelent meg, s ezt a következő évben továbbiak követték. A folyóirat 7. és 8. számában *Rácegresi fűzet* címmel jelent meg egy négyoldalas írás, amely a régmúlttal szembesíti 1960 jelenkorát, amelyben „a társadalmi szintek kiegyenlítődése” egyik nagy élménye, s megállapítja, hogy „Íme a pusztából kivezetett nép”. A nagyszabású, 1945 utáni történelmi változást örökíti meg az *Ebéd a kastélyban* is, amelynek első része a *Kortársban Átváltás* címmel jelent meg (1961/6,7).

1960 tavaszától Illyés írói munkássága ismét folyamatossá válhatott a nyilvánosság előtt is. Mindez mégsem jelenti azt, hogy elkészülte után minden műve megjelenhetett volna. Halogatták színműveinek bemutatását, műveinek megjelentetését. Esszéit megkurtították, 1978 tavaszán egy évtizedre zárolták a *Szellem és erőszak* című, Illyés és a magyarság számára meghatározóan fontos, később szamizdatként, majd Nyugaton is kiadott kötetet.

Hosszan lehetne sorolni az Illyés elleni nyílt és álcázott, bizalmas pártkörökben terjesztett állásfoglalásokat. Csak példaként említem, hogy 1962 októberében a Központi Bizottság Titkársága úgy döntött, hogy Illyés ne kapjon kormánykitüntetést. A miniszter levélben köszöntse a hatvanéves költőt, de a sajtó erről ne szóljon. Abba 1965-ben kegyesen beletörődtek, hogy ha a költő esetleg megkapná a Nobel-díjat, azt elfogadhatja. Ám az előző évben Köpeczinek utasítania kellett az irodalmi lapokat, hogy „Illyés Gyula írásait is a legszigorúbb szűrőnek vessék alá, s csak a pozitív hangú írásait közöljék. A könyvkiadásban csökkenteni kell az Illyés-kiadványok számát.”

1965 őszén Köpeczi irányításával Illyés-ellenes politikai akció indult, előírva, hogy a pártoságról készülő állásfoglalás szóljon külön Illyés ellenséges verseiről is, „a *Kortársban* leplezze le Illyés mélymagyarkodását és vátesz-elméletét”, Simon István főszerkesztőt pedig váltsák le. Az MTA Irodalomtudományi Intézete azt a feladatot kapta, hogy készítsen alapos elemzést Illyés 1945 utáni munkásságáról. Az elemzés csak 1972-re jelent meg, s addigra a hetvenéves alkotót köszöntő köteté vált.

Illyés Gyula halála óta elmúlt egyharmad évszázad. Ki tartja még emlékezetében azokat a régi történeteket? Nekünk: kötelességünk.

Csootra Zoltánnal barátsággal Balogh László
2007. márc. 5.